

สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย

พระครูศรีปัญญาวิกรม (บุญเรือง ปญญาวิโร/เจนทร)**

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาสัญลักษณ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา 2) ศึกษาสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย 3) วิเคราะห์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทย โดยประยุกต์ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ

ผลการศึกษาพบว่า คัมภีร์พระพุทธศาสนา ทั้งในส่วนของพระไตรปิฎก และอรรถกถา มีการใช้สัญลักษณ์เพื่อการสื่อสารอยู่ทั่วไป ยกเว้นพระอภิธรรมปิฎก รูปแบบของสัญลักษณ์มีส่วนที่ได้รับอิทธิพลจากบริบททางสังคม และที่กำหนดขึ้นใช้เฉพาะในกลุ่มภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ส่วนที่กำหนดขึ้นใช้เฉพาะกลุ่ม มีทั้งที่กำหนดขึ้นแบบอิสระ ใช้เฉพาะกิจ เฉพาะกรณี และส่วนที่กำหนดขึ้นโดยอาศัยธรรมเนียม ซึ่งถือเป็นหลักการที่ใช้ร่วมกัน

การศึกษาสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยพบว่า มีการนำสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาไปใช้ในสังคมอย่างกว้างขวาง ครอบคลุมสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ รวมถึงงานจิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรม วัฒนธรรม ประเพณี และพิธีกรรม ในแง่ของอิทธิพลพบว่า สัญลักษณ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา มีอิทธิพลต่อการสัญลักษณ์ในสังคมไทยไม่มากนัก แต่กลับพบว่า พระพุทธศาสนามีบทบาทสำคัญในการสร้าง หรือการกำหนดสัญลักษณ์ใช้ในสังคมไทย และสัญลักษณ์เหล่านั้นก็มีอิทธิพลต่อสังคมไทยอย่างกว้างขวาง ทำนองกลับกัน คติ ความเชื่อของสังคมไทย ก็มีอิทธิพลสำคัญต่อการกำหนดสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาเพื่อรับใช้สังคมด้วยเช่นกัน

คำสำคัญ : สัญลักษณ์ พระพุทธศาสนา สังคมไทย

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ “การวิเคราะห์เชิงสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย” หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อาจารย์ที่ปรึกษา : รองศาสตราจารย์จิรภัทร แก้วกู่

** พระนิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

An Analytical Study of Buddhist Symbols in Thai-Society

Phrakrusripanyavikrom (Bunruang Panyawachiro/Jentorn)

Abstract

The objectives of the research are 1) to study the symbols on Buddhist Canon, 2) to study the Buddhist Symbols in Thai-society, and 3) to analyze the influences of Buddhist Symbols on Thai-society, under which qualitative methodology was used.

It was found that In Buddhist Canon, both Tripitaka and Commentaries, Symbols are used for communication thoroughly, except Abbhidhamma Pitaka. The symbolic forms influenced by social contexts, and some were provided for using only in Buddhist Companies. The provided forms were Independent and some based on Dhamma-Vinaya.

According to Buddhist Symbols in Thai society, Thai society by and large went for using the Buddhist symbols spaciouly, lied over a national, religious, and monarchy institution, also over a painting, architecture, culture, tradition, and rite.

On the influence of Buddhist symbol to Thai society, it was found a little bit. But Buddhism played the important role to specified symbolic form in Thai society. In the same time, the way of life of Thai people played the key role to specified Buddhist symbolic form for using in Thai society too.

Keywords : Symbols, Buddhism, Thai society

ความนำ

สัญลักษณ์ คือสิ่งที่ถูกกำหนดขึ้น หรือนิยามขึ้นเพื่อใช้สื่อความหมายแทนอีกสิ่งหนึ่ง ความหมายอย่างกว้าง กำหนดเอาทั้งส่วนที่เป็นวัตถุ การกระทำ และความคิดที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อสื่อความถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งนอกเหนือจากตัวมันเอง

สิ่งที่มนุษย์ใช้เป็นสัญลักษณ์นั้นมีหลายประเภท เช่น พืช คน สัตว์ วัตถุสิ่งของ รูปทรงเรขาคณิต และอักษรภาพ และระบบสัญลักษณ์ที่ชัดเจนที่สุด Geertz ได้สาธิตให้เห็นจากศิลปะการแสดงของชาวบาห์ลี ในอินโดนีเซีย L'evi Strauss ได้แสดงให้เห็นในระบบศาสนาพื้นฐาน เช่น ระบบโทเท็ม (Totemism) ระบบนิทานปรัมปรา (Myth) และในระบบการบูชายัญ (Sacrifice) (ธิดา ยอดแก้ว. 2547 : 9)

วัฒนธรรมยุคแรก ๆ มนุษย์ใช้สัญลักษณ์สำหรับสื่อความหมาย สัญลักษณ์เหล่านั้นมีอยู่ไม่น้อยที่ได้วิวัฒนาการมาจนถึงปัจจุบัน เช่น ชาวอัสซีเรียในเมโสโปเตเมียใช้สัญลักษณ์ คูกูลลู (Kulullu) แทนการปกป้องคุ้มครอง (พรหมมา พิทักษ์. 2550 : 223) ชาวชาวไอคุปต์และอาณาจักรบาบิโลน ให้สัญลักษณ์สฟิงซ์แทนสติปัญญา (พรหมมา พิทักษ์. 2550 : 257) คนจีนใช้สัญลักษณ์หยิน-หยางแทนทวิภาวะที่มีอยู่ในธรรมชาติ (พลูล่วง. 2546 : 21) ชาวออสเตเลียใช้รูปปั้นเทพวินัสเป็นสัญลักษณ์ของการให้กำเนิด (พรหมมา พิทักษ์. 2550 : 34)

อินเดียนับเป็นอู่วัฒนธรรมสำคัญสายหนึ่งของโลก มีความเก่าแก่ไม่น้อยไปกว่าวัฒนธรรมสายอื่น เมื่ออินเดียยอมรับและนับถือพระพุทธศาสนา สัญลักษณ์ส่วนหนึ่งยังคงสภาพเดิมไว้ ขณะอีกส่วนหนึ่งถูกดัดแปลง และสร้างสรรค์ขึ้นใหม่ให้สอดคล้องกับคติทางพระพุทธศาสนา เช่น ในพระวินัยปิฎก พบการใช้หนังสือเป็นสัญลักษณ์ของเตียรถีย์ ปรับอาบัติแก่ภิกษุผู้ใช้สัญลักษณ์ดังกล่าว (วิ.ม. 5/371/247) การใช้ต้นไม้ ก้อนศิลา ถนนวน จอมปลวก เป็นต้น เป็นสัญลักษณ์บอกเขตสังฆกรรม (วิ.ม. 4/138/215) ใช้การเวียนขวากเป็นสัญลักษณ์แทนความเคารพ (วิ.ม. 1/15/8) ใช้ดอกบัวเป็นสัญลักษณ์แทนระดับสติปัญญาของแต่ละบุคคล (วิ.ม. 4/9/14) ใช้การปลงผม และหนวด การนุ่งห่มด้วยผ้ากาสาละ เป็นสัญลักษณ์การบวชในพระพุทธศาสนา (วิ.ม. 4/34/43) ใช้ไฟเป็นสัญลักษณ์ของการบูชา (วิ.ม. 4/37/47) ใช้การนั่งเป็นสัญลักษณ์ของการยอมรับ เห็นชอบ (เช่น วิ.ม. 1/22/15, วิ.ม. 1/32/22, วิ.ม. 2/614/132)

ในพระสุตตันตปิฎก พบการใช้สัญลักษณ์ช้ายแทนการไม่เคารพ (ขุ.อ. 25/43/258) ช้าย-ชวแทนกุศลกรรม และอกุศลกรรม (อง.ทุก. 20/156/400) แทนเพศชาย-เพศหญิง (ส.น.อ. 2/622) และแทนลำดับอาวุโสมาก-น้อย (ขุ.ธ.อ. 1/2/1/99) การใช้ผมหางอกเป็นสัญลักษณ์ในการสละราชสมบัติ (ม.ม. 13/307/373) การใช้ธงเป็นสัญลักษณ์ของรถในการศึกสงคราม (ขุ.ชา. 28/1841/473) เรียกว่า ธงชัยเฉลิมพล (ขุ.ชา. 28/173/211) และสัญลักษณ์ธงนี้เอง เมื่อนำไปใช้กับภิกษุผู้ชนะข้าศึก ปราศจากกิเลสทั้งปวงแล้ว ท่านก็ใช้ในเชิงเปรียบเทียบว่า “ผู้ปลดตรงลงได้แล้ว” (อง.ปญจก. 22/71/121)

แม้ในคัมภีร์อรรถกถา ก็มีการใช้สัญลักษณ์แตกต่างกันออกไป เช่น ในอรรถกถาขุททกนิกายธรรมบท พบการใช้ธงเป็นสัญลักษณ์ในการประกอบพิธีกรรมตามลัทธิความเชื่อ (ขุ.ธ.อ. 1/4) การใช้คว้นไฟเป็นสัญลักษณ์บอกเหตุ (ขุ.ธ.อ. 2/2) การใช้ดวงดาวเป็นสัญลักษณ์ในการเดินทาง (ขุ.ชา.อ. 3/1/173) และ

การพยากรณ์เหตุการณ์บ้านเมือง (ขุ.ธ.อ. 2/8) การใช้ตราพระราชลัญจกร เป็นเครื่องหมายประดับยศ หรือประทับตราประจำตำแหน่งเพื่อแสดงถึงอำนาจ (มังคล. 2/77.วิสุทธิ. 1/1/99) ใช้เป็นเครื่องประกอบอิสริยยศของพระเจ้าแผ่นดินเรียกว่า พระราชกกุธภัณฑ์ทั้ง 5 ประกอบด้วย แล่จามะรี มงกุฎ พระขรรค์ ธาณพระกร และฉลองพระบาท (ขุ.ธ.อ. 3/31)

ในส่วนของสังคมไทย จากการสืบค้นข้อมูลก็พบว่า ได้มีการนำสัญลักษณ์ในทางพระพุทธศาสนาไปใช้ในมิติต่าง ๆ อย่างกว้างขวางนับตั้งแต่สถาบันหลักคือ สถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ตลอดจนถึงงานศิลปะ วัฒนธรรม ประเพณี และพิธีกรรม เช่น การสร้างวัดเป็นสัญลักษณ์ประจำรัชกาล การใช้สมาธิธรรมจักรเป็นสัญลักษณ์กระทรวงศึกษาธิการ การใช้พระพุทธรูป อุโบสถ วิหาร เจดีย์ เป็นสัญลักษณ์ประจำจังหวัด เป็นต้น

ในแง่อิทธิพลที่มีต่อการใช้สัญลักษณ์ในสังคมไทย พบมีหลายมิติเช่นกันที่สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อการใช้สัญลักษณ์ในสังคมไทย เช่น ในพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัล แต่เดิมจะมีเฉพาะพิธีแห่เทวรูปมาประดิษฐานในพิธี แต่ปัจจุบันมีพิธีชบวนแห่พระพุทธรูปปางคันธาระ มาประดิษฐานยังบริเวณพิธีด้วย (สิริวัฒน์ คำวันสา. 2522 : 189) การใช้พระพุทธรูปปางคันธาระเพื่อให้เข้ากับบริบทของพิธีและเป็นสัญลักษณ์ของการขอฝนตามคติความเชื่อที่สื่อผ่านพระพุทธรูปคติดังกล่าว น่าจะได้รับอิทธิพลมาจากเหตุการณ์ที่กษัตริย์ลิจฉวีทูลเชิญพระพุทธเจ้าเสด็จเมืองเวสาลีเพื่อขจัดปัญหาทุพภิกขภัยแล้วทำให้สถานการณ์คลี่คลายไปในทางที่ดี เพราะทันทีที่พระพุทธเจ้าเหยียบพระบาทลงบนพื้นดินเท่านั้น [ตามประวัติเสด็จมาเรือ] ฝนโบกขรพรรษก็โปรยลงมา (ขุ.ขุ.อ.1/1/226)

จากตัวอย่างแสดงให้เห็นว่า สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อการใช้สัญลักษณ์ในสังคมไทย แต่จะมีในลักษณะใดบ้าง จำเป็นต้องศึกษาการใช้สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยโดยภาพรวม และเพื่อให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างการใช้สัญลักษณ์ในสังคมไทยกับการใช้สัญลักษณ์ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา จำเป็นต้องอาศัยการสืบค้นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เพื่อศึกษาวิเคราะห์เชื่อมโยงถึงการใช้สัญลักษณ์ในคัมภีร์ว่าท่านใช้ในลักษณะอย่างไรบ้าง มีสัญลักษณ์ใดบ้างที่คงความหมายเดิม สัญลักษณ์ใดบ้างที่มีความหมายเพิ่มเติมจากเดิม หรือมีความหมายใหม่

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาการใช้สัญลักษณ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
2. เพื่อศึกษาการใช้สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย
3. เพื่อวิเคราะห์อิทธิพลของสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาต่อการใช้สัญลักษณ์ในสังคมไทย

ขอบเขตของการวิจัย

งานวิจัยนี้เริ่มด้วยการศึกษาแนวคิดและทฤษฎีสัญศาสตร์ จากนั้นสืบค้นสัญลักษณ์ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาโดยใช้พระไตรปิฎก และคัมภีร์อรรถกถาเป็นหลัก ต่อมาจึงศึกษาการใช้สัญลักษณ์ในสังคม

ไทยนับตั้งแต่สถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ตลอดถึงศิลปะ วัฒนธรรม ประเพณีไทย สุดทำยนำ ข้อมูลมาวิเคราะห์ในรายละเอียดตามตัวแปรอิสระที่กำหนดไว้แล้ว

วิธีดำเนินการวิจัย

เพื่อตอบโจทย์การวิจัยให้ครอบคลุมทั้ง 3 วัตถุประสงค์ ผู้วิจัยใช้แนวทางต่อไปนี้ในการศึกษา

1. ศึกษาแนวคิด และทฤษฎีเรื่องสัญลักษณ์เพื่อใช้เป็นกรอบเบื้องต้นในการเขียนโครงร่างวิจัย จัดเก็บข้อมูล และวิเคราะห์สัญลักษณ์ที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และในสังคมไทย

2. สืบค้นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ในส่วนที่ผู้วิจัยเห็นว่าเป็นสัญลักษณ์ แล้วคัดลอกข้อมูล นั้น ๆ มาจำแนกข้อมูลตามที่สืบค้น และจัดเก็บแล้วเป็น 3 ลักษณะคือ 1) สัญลักษณ์ที่เนื่องด้วยพระรัตนตรัย 2) สัญลักษณ์ที่เป็นวัตถุสิ่งของต่าง ๆ และ 3) สัญลักษณ์ที่เป็นแบบแผน วัตรปฏิบัติ จากนั้นวิเคราะห์สัญลักษณ์ตามที่ได้จัดกลุ่มไว้เป็น 3 ลักษณะคือ 1) สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา 2) สัญลักษณ์ที่ได้รับอิทธิพลจากบริบททางสังคม 3) สัญลักษณ์ที่พระพุทธศาสนานำมาประยุกต์ใช้

3. สืบค้นและจัดเก็บข้อมูลทางโบราณคดี วรรณคดี และวรรณกรรมต่าง ๆ การใช้สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยทั้ง 4 ภาค จากพระราชพงศาวดาร จารึก จดหมายเหตุ หลักฐานต่าง ๆ 3 ประเภทคือ 1) ตราสัญลักษณ์ในสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ 2) สัญลักษณ์ในจิตรกรรมและประติมากรรม 3) สัญลักษณ์ในวัฒนธรรมประเพณี จากนั้นนำสัญลักษณ์มาจำแนกประเภท และวิเคราะห์ความหมายตามเนื้อหาที่ปรากฏ คือ 1) สัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้า 2) สัญลักษณ์แทนพระธรรม 3) สัญลักษณ์แทนพระสงฆ์ 4) สัญลักษณ์แทนพระพุทธศาสนา 5) สัญลักษณ์แทนแนวคิดทางพระพุทธศาสนา 6) สัญลักษณ์แทนข้อวัตรปฏิบัติต่าง ๆ

4. นำสัญลักษณ์ที่ได้ มาศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลที่ได้รับจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา 3 ลักษณะ คือ 1) แนวคิดและประวัติความเป็นมาของสัญลักษณ์ 2) ศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบสัญลักษณ์ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนากับรูปแบบสัญลักษณ์ในสังคมไทย เพื่อระบุความเหมือน-ความต่าง และวิวัฒนาการ 3) ศึกษาวิเคราะห์ความหมายสัญลักษณ์นั้นว่า มีความหมายเหมือนเดิม ความหมายใหม่ ความหมายแคบเข้าหรือความกว้างออกอย่างไร

5. สรุปการวิจัย ตรวจสอบความถูกต้อง และเขียนรายงานการวิจัยเชิงพรรณนา

สรุปผลการวิจัย

1. แนวคิดและทฤษฎีสัญลักษณ์

สัญลักษณ์ คือ สิ่งที่ถูกกำหนดขึ้นมาเพื่อสื่อความถึงสิ่งอื่นนอกจากตัวมันเอง อาจเป็นได้ทั้งวัตถุ คำพูด การกระทำ และความคิด รวมถึงรูปแบบทางภาษาซึ่งมีความหมายแฝงอย่างใดอย่างหนึ่ง

มนุษย์ใช้สัญลักษณ์ครอบคลุมหลายมิติ เช่น โหราศาสตร์ วิทยาศาสตร์ คณิตศาสตร์ ดาราศาสตร์ ประวัติศาสตร์ สังคมศาสตร์ มนุษยศาสตร์ ศิลปะ วัฒนธรรม ประเพณี ปรัชญา และศาสนา เป็นต้น

สัญลักษณ์หนึ่ง ๆ จะประกอบด้วยส่วนประกอบสำคัญ 2 ประการ คือ รูปสัญลักษณ์ คือสิ่งที่ถูกกำหนดขึ้นมาเพื่อถ่ายทอดความหมาย และความหมายสัญลักษณ์ คือมโนภาพที่ถูกถ่ายทอดออกมาผ่านรูปสัญลักษณ์ ซึ่งอาจมีความหมายเดียว หรือหลายความหมายก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบท และการเข้าใจร่วมกัน

ปัจจุบันมนุษย์ใช้รูปสัญลักษณ์ในการสื่อสารหลายอย่าง แต่สรุปแล้ว มี 5 ประเภท ได้แก่ รูปเหมือน (Icon) รูปบ่งชี้ (Index) รูปเครื่องหมาย (sign) รูปรหัส (code) และรูปสัญลักษณ์ (symbol)

มนุษย์ปฏิสัมพันธ์กันบนพื้นฐานของสัญลักษณ์ สัญลักษณ์จึงไม่ใช่สัญชาตญาณ หากแต่เป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อสื่อสารกันในกลุ่ม มนุษย์ใช้สัญลักษณ์ และตีความหมายสัญลักษณ์ร่วมกัน สามารถสื่อสารกัน ทำให้ชีวิตในสังคมสามารถดำเนินไปได้

2. สัญลักษณ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

คัมภีร์พระพุทธศาสนา พบมีการใช้สัญลักษณ์อยู่ทั่วไป ยกเว้นคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎก

คัมภีร์พระพุทธศาสนา พบมีการใช้สัญลักษณ์อยู่ทั่วไปทุกคัมภีร์ ยกเว้นคัมภีร์พระอภิธรรมปิฎก

ในพระวินัยปิฎก เมื่อตัดส่วนที่ซ้ำกันออกแล้ว พบการใช้สัญลักษณ์ 18 ชนิด เป็นกิริยาอาการ 12 ชนิด, สัญลักษณ์ทางวัตถุ 4 ชนิด, และสัญลักษณ์ที่เป็นปรากฏการณ์ 2 ชนิด โดยในจำนวนนี้ เป็นสัญลักษณ์ที่มีมาก่อนพระพุทธศาสนาจำนวน 7 ชนิด, เป็นสัญลักษณ์ที่มีในช่วงสมัยพุทธกาลจำนวน 11 ชนิด

เมื่อวิเคราะห์สัญลักษณ์ตามวิธีหน้าที่ พบว่า ในจำนวน 18 ชนิดนี้ เป็นรูปบ่งชี้ มีจำนวน 7 ชนิด, เป็นรูปรหัส จำนวน 5 ชนิด และเป็นรูปสัญลักษณ์ จำนวน 6 ชนิด ทั้งนี้ไม่พบสัญลักษณ์แบบรูปเหมือนและรูปเครื่องหมาย

พระสุตตันตปิฎก พบการใช้สัญลักษณ์ 31 ชนิด เป็นกลุ่มสัญลักษณ์ทางการกระทำ, กิริยาอาการ จำนวน 16 ชนิด, สัญลักษณ์เกี่ยวกับบุคคล และสัตว์ 3 ชนิด, สัญลักษณ์เกี่ยวกับวัตถุสิ่งของ 9 ชนิด, สัญลักษณ์ที่เป็นข้อกำหนด, และสัญลักษณ์ที่เป็นหลักธรรม อย่างละ 1 ชนิด โดยในจำนวนนี้ เป็นสัญลักษณ์ที่มีมาก่อนพระพุทธศาสนาจำนวน 13 ชนิด, เป็นสัญลักษณ์ที่มีในช่วงสมัยพุทธกาลจำนวน 18 ชนิด ทั้งนี้ไม่พบสัญลักษณ์ที่เกิดหลังพุทธกาล

เมื่อวิเคราะห์สัญลักษณ์ตามวิธีหน้าที่ พบว่า เป็นรูปตัวบ่งชี้ จำนวน 8 ชนิด เป็นรูปรหัส จำนวน 5 ชนิด และเป็นรูปสัญลักษณ์ จำนวน 18 ชนิด ทั้งนี้ในส่วนของพระสุตตันตปิฎก ไม่พบสัญลักษณ์แบบรูปเหมือน และรูปเครื่องหมาย

สัญลักษณ์ในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยปิฎก พบจำนวนทั้งสิ้น 22 ชนิด จำแนกตามลักษณะเป็นพฤติกรรม 9 ชนิด, บุคคล 1 ชนิด, วัตถุ สิ่งของ 6 ชนิด, และอาคาร สถานที่ 6 ชนิด โดยในจำนวนนี้ เป็นสัญลักษณ์ที่มีมาก่อนพุทธกาล จำนวน 5 ชนิด, สมัยพุทธกาล จำนวน 12 ชนิด และเกิดหลังพุทธกาลจำนวน 5 ชนิด

เมื่อวิเคราะห์ตามวิธีหน้าที่ พบว่า เป็นรูปเหมือน จำนวน 1 ชนิด, รูปตัวบ่งชี้ จำนวน 2 ชนิด, รูปรหัส (code) จำนวน 7 ชนิด, และรูปสัญลักษณ์ จำนวน 12 ชนิด ทั้งนี้ไม่พบรูปแบบสัญลักษณ์ที่เป็นเครื่องหมาย

สัญลักษณ์ในคัมภีร์อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก จำนวน 42 ชนิด จำแนกเป็น สัญลักษณ์ทางพฤติกรรม จำนวน 17 ชนิด, สัญลักษณ์แสดงสภาวะ 7 ชนิด, สัญลักษณ์เกี่ยวกับสัตว์หรือบุคคล 1 ชนิด, สัญลักษณ์เกี่ยวกับวัตถุ สถานที่ จำนวน 14 ชนิด, และสัญลักษณ์เกี่ยวกับตัวเลข 1 ชนิด

เมื่อพิจารณาถึงที่มาของสัญลักษณ์เหล่านี้พบว่า เป็นสัญลักษณ์ที่มีมาก่อนสมัยพุทธกาลจำนวน 18 ชนิด, เป็นสัญลักษณ์ที่มีในสมัยพุทธกาล จำนวน 20 ชนิด, และมีขึ้นหลังพุทธกาล จำนวน 2 ชนิด และเมื่อวิเคราะห์ตามวิธีหน้าที่พบว่า เป็นรูปเหมือน จำนวน 2 ชนิด, รูปตัวบ่งชี้ จำนวน 11 ชนิด, รูปแบบรหัส (code) จำนวน 8 ชนิด, รูปแบบสัญลักษณ์ (symbol) จำนวน 21 ชนิด

สัญลักษณ์ในคัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก จำนวน 3 ชนิด จำแนกเป็นเป็นปรากฏการณ์ 2 ชนิด, เป็นการกระทำ 1 และในจำนวนสัญลักษณ์ 3 เรื่องนี้ พบว่า บุพนิมิต 5 ประการ และการผูกใบตาล บนยอดไม้ นั้น เป็นสัญลักษณ์ที่ไม่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา แต่มีอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา, เทวทูต 4 เป็นสัญลักษณ์ที่มีมาก่อนพุทธกาล

อนึ่ง รูปแบบสัญลักษณ์ 3 ประเภทในอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก เป็นรูปสัญลักษณ์แบบบ่งชี้ 1 ชนิด, เป็นรูปรหัส 1 ชนิด , และเป็นรูปสัญลักษณ์ 1 ชนิด

เมื่อวิเคราะห์สัญลักษณ์ในคัมภีร์พระไตรปิฎก และคัมภีร์อรรถกถา พบว่า สัญลักษณ์ทั้งหลายเหล่านั้นได้ทำหน้าที่สำคัญ 4 ประการ ในการสื่อสาร ได้แก่ 1) เป็นเครื่องมือถ่ายทอดความรู้สึก 2) เป็นเครื่องมือสำหรับสื่อสาร 3) เป็นเครื่องมือสำหรับความรู้ และ 4) เป็นเครื่องมือสำหรับควบคุม หรือกำหนดให้ปฏิบัติ หรือไม่ปฏิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง

3. สัญลักษณ์ในสังคมไทย

กลุ่มสัญลักษณ์ในสถาบันพระมหากษัตริย์ พบสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในพระราชลัญจกร 2 องค์ ตราแผ่นดิน 1 องค์ เครื่องราชอิสริยาภรณ์ 6 องค์ และพระแท่นราชอาสน์ 2 องค์ ส่วนที่ไม่พบได้แก่ กลุ่มองพระอิสริยยศ

รูปแบบสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาที่พบมีทั้งสัญลักษณ์โดยตรง ได้แก่ ดอกบัว พระโพธิสัตว์ บัลลังก์ดอกบัว ข้อความระบุถึงพระรัตนตรัย แสดงหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา แสดงถึงความเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภ์ และการใช้พระราชอาสน์เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป สัญลักษณ์โดยอ้อม ได้แก่ พระมหาสังฆวาลย์นพรัตนราชวราภรณ์ ซึ่งถูกอธิบายสื่อถึงพระพุทธศาสนา ข้อกำหนดในการพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ระบุว่า เฉพาะผู้นับถือพระพุทธศาสนา

สัญลักษณ์เนื่องด้วยสถาบันชาติพบในธงชาติไทย ธงชัยเฉลิมพลของทั้ง 3 เหล่าทัพ ธงพิทักษ์สันติราษฎร์ ธงกองอาสารักษาดินแดน ธงคณะลูกเสือแห่งชาติ ตราประจำทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ตรากระทรวงพลังงาน และตรากระทรวงศึกษาธิการ

รูปสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาที่พบมีทั้งโดยตรงและโดยอ้อม โดยตรงได้แก่ พระพุทธรูป ธรรมจักร ต้นพระศรีมหาโพธิ์ และพระเกตุมาลา โดยอ้อม ได้แก่ สีขาว ในธงชาติ และธงอื่นๆ ที่ใช้สัญลักษณ์

ของธงชาติเป็นส่วนประกอบสำคัญ ตราแผ่นดินซึ่งมีพระมหาสังฆาลนพรัตน์รัตนราชวรารณ ซึ่งทั้งหมดได้รับการอธิบายว่าเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธศาสนาในภายหลัง

สำหรับสัญลักษณ์เนื่องด้วยสถาบัน หรือองค์กรทางศาสนา ส่วนใหญ่พบสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาอยู่ในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง โดยเฉพาะธรรมจักร ถือเป็นสัญลักษณ์ที่พบมากที่สุด ลักษณะที่พบมีทั้งที่เป็นองค์ประกอบหลัก และเป็นองค์ประกอบรอง องค์ประกอบหลัก เช่น ตราสัญลักษณ์ราชการ คณะสงฆ์ ตรากองบาลีสนามหลวง ตรากองธรรมสนามหลวง ตราองค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก และตราสัญลักษณ์พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย เป็นต้น ส่วนที่เป็นองค์ประกอบรอง เช่น ตราสัญลักษณ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ตราয়พพุทธิกสมาคมแห่งประเทศไทย และตราสัญลักษณ์เปรียญธรรมสมาคมแห่งประเทศไทย เป็นต้น

สัญลักษณ์ประจำจังหวัด พบมีการใช้สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนามาเป็นส่วนหนึ่งของสัญลักษณ์ประจำจังหวัดนั้น ๆ สัญลักษณ์ที่พบมีทั้งพระธาตุ เจดีย์ สถูป โบสถ์ วิหาร พระพุทธรูป โดยในส่วนของตราประจำจังหวัด พบ 26 จังหวัด จาก 77 จังหวัด ที่ใช้สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาเป็นส่วนหนึ่งของตราสัญลักษณ์ ขณะที่ท้องประจำจังหวัดพบจำนวน 26 จังหวัด ที่มีสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาปรากฏอยู่ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม

ในส่วนของงานศิลปกรรม ซึ่งประกอบไปด้วยงานจิตรกรรม และงานประติมากรรมนับตั้งแต่สมัยทวารวดีเป็นต้นมา กระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์พบว่า มักถูกนำมาเพื่อรับใช้พระพุทธศาสนาอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะงานจิตรกรรมที่อยู่ในศาสนสถานต่าง ๆ ทั่วประเทศ มักสื่อถึงเรื่องราวต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนา นับตั้งแต่พุทธประวัติ ชาดก ไตรภูมิ จักรวาลวิทยาพระพุทธศาสนา และคตินิยมต่าง ๆ ที่เนื่องด้วยพระพุทธศาสนา

ในส่วนของงานประติมากรรมก็พบว่า นอกจากจะสื่อสัญลักษณ์ถึงพระพุทธศาสนาแล้ว ยังมีการใช้สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนามาสนองความต้องการทั้งในส่วนของสังคม และปัจเจกชนในลักษณะต่าง ๆ เช่น การใช้พระพุทธรูปเป็นสัญลักษณ์ประจำวันเกิด ประจำพระชนมวาร การใช้พระพุทธรูปเป็นสัญลักษณ์สำคัญคู่บ้านคู่เมือง เป็นสัญลักษณ์ของการประสิทธิประสาทพร ให้โชคลาภ รวมถึงการจัดปัดเป่าภัยอันตรายต่าง ๆ

สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในประเพณีและพิธีกรรม พบว่า ประเพณีและพิธีกรรมของสังคมไทย มีการสร้างสัญลักษณ์ต่าง ๆ ขึ้นมาใหม่เพื่อสื่อความหมายถึงพระพุทธศาสนาในหลายมิติ เช่น ดอกเข้าพรรษา เป็นดอกไม้ชนิดหนึ่ง มีสีเหลือง และมักจะบานในช่วงเข้าพรรษา ชาวพุทธจึงใช้ดอกไม้ชนิดนี้เป็นสื่อในการบูชาวันเข้าพรรษา และการใช้วัตถุต่าง ๆ อย่างละ 1,000 เพื่อบูชาพระคาถาพันในประเพณีเทศน์มหาชาติ เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป ประเพณีไทยมีสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาปรากฏอยู่ ทั้งในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของประเพณี หรือทั้งหมดของประเพณี แม้ประเพณีท้องถิ่นเดิมซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา แต่

ภายหลัง ก็มีการนำสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาเข้าไปเป็นส่วนประกอบสำคัญของประเพณี สะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่มีต่อประเพณีไทย และประเพณีท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี

4. อิทธิพลของสัญลักษณ์ที่มีต่อสังคมไทย

สังคมไทยใช้สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในมิติต่าง ๆ นับตั้งแต่ตราสัญลักษณ์ของรัฐและเอกชน สัญลักษณ์ในจิตรกรรมและประติมากรรม สัญลักษณ์ทางสถาปัตยกรรม และสัญลักษณ์ในประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ทำให้เห็นว่า สังคมไทยได้รับอิทธิพลสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา และมีการนำหลักการไปประโยชน์ใช้ในเชิงสัญลักษณ์อย่างกว้างขวาง ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม โดยตรง ได้แก่การนำไปใช้เพื่อสื่อเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาในด้านใดด้านหนึ่ง เช่น เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ แนวคิดทางพระพุทธศาสนา คติความเชื่อทางพระพุทธศาสนา โดยอ้อม ได้แก่ การนำสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา เพื่อจุดประสงค์อื่นนอกเหนือจากที่กล่าวมา เช่น เป็นสัญลักษณ์ของการปกป้องคุ้มครอง รักษา เป็นสัญลักษณ์คู่บ้านคู่เมือง เป็นสัญลักษณ์ประจำวันเกิด เป็นต้น

คติความเชื่อของสังคมไทยที่มีมาแต่เดิม ก็มีอิทธิพลในการกำหนดสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา เช่น การกำหนดผังทางสถาปัตยกรรมสิ่งก่อสร้างภายในศาสนสถาน การใช้รูปสัญลักษณ์ที่มีอยู่ในชุมชน สะท้อนคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนา เช่น การใช้ขนมพองเป็นสัญลักษณ์แทนเรือแพข้ามสังสารวัฏ การใช้ดอกเข้าพรรษาเป็นสัญลักษณ์ของการบูชาเนื่องในเข้าพรรษา และการใช้เครื่องบูชาอย่างละ 1 พัน เพื่อบูชาพระคาถาพัน ตามประเพณีเทศน์มหาชาติ เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป จากการศึกษาสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย สะท้อนให้เห็นข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ชาติไทยว่า มีความเกี่ยวพันกับพระพุทธศาสนามาเป็นระยะเวลานาน ทำให้เห็นร่องรอยเชิงสัญลักษณ์ต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนา ในสังคมไทยอย่างกว้างขวาง ขณะเดียวกันก็ได้อิทธิพลท้องถิ่นที่มีต่อการกำหนดสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาด้วย

การอภิปรายผล

จากการศึกษาสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย พบว่า สัญลักษณ์ที่ใช้อยู่ในปัจจุบันได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์ทางพระพุทธศานาน้อย เพราะเมื่อพิจารณารายละเอียดแล้วกลับพบว่า สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาส่วนใหญ่ที่ใช้กันอยู่ในสังคมไทย เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นใหม่ แม้จะมีส่วนหนึ่งที่อาศัยหลักการจากคัมภีร์ก็ตาม แสดงให้เห็นว่า การใช้สัญลักษณ์ก็เป็นเรื่องที่กลุ่มหรือสังคมสร้างขึ้นมาเพื่อเป็นเครื่องมือสำหรับการสื่อสารตามยุคสมัย ดังจะเห็นได้จากผลงานแปลของพรหม ปัทมทิน (2550) “เรื่องนัยแห่งสัญลักษณ์” ที่ประมวลสัญลักษณ์กลุ่มคนต่าง ๆ เช่น สัญลักษณ์ของชาวกรีก-โรมัน สัญลักษณ์ในศาสนาคริสต์ สัญลักษณ์ของชาวเคลต์ สัญลักษณ์ของชาวยุโรปเหนือ สัญลักษณ์ของชาวโอเชียเนีย และสัญลักษณ์ของอารยธรรมเมโสโปเตเมีย เป็นต้น สอดคล้องกับทฤษฎีปฏิสัมพันธ์สัญลักษณ์ที่ว่า บุคคลจะมีการสร้างสัญลักษณ์ แปลความ และให้ความหมายเกี่ยวกับพฤติกรรมที่คนอื่นแสดงออก และมีพฤติกรรมตอบสนองต่อความหมายที่ตนสร้างขึ้นนั้น ๆ (วรรณภา ศรีธัญรัตน์. 2540 : 3)

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ก็พบการใช้สัญลักษณ์ในลักษณะดังกล่าว เช่น การที่พระพุทธเจ้าปิดประตูในช่วงเช้าเวลาบิณฑบาต ก็เป็นอันทราบกันในหมู่ภิกษุว่า วันนี้ พระองค์มีพระประสงค์จะเสด็จโปรดเวไนยสัตว์เป็นการเฉพาะ และพระองค์ไม่ประสงค์ให้ผู้ใดตามเสด็จ การใช้ผ้าปาตประตูปะตูแสดงให้ภิกษุรูปอื่นทราบว่า ในห้องนั้นมีภิกษุรูปอื่นอยู่ การกระทำนิมิตกรรมต่าง ๆ เช่น เราจักขยิบตา แกว่งไกวมือ ประมมือ ดิดนิ้วมือ เอียงคอกลงโง และกระแอม เป็นต้น

การใช้สัญลักษณ์ในวงจำกัดเช่นนี้ เป็นเรื่องเฉพาะบุคคล เฉพาะเวลา เฉพาะสถานที่ รูปแบบสัญลักษณ์จะเปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์ และไม่ส่งผลกระทบในลักษณะที่เป็นอิทธิพลต่อเนื่องพิจารณาได้จากตัวอย่างสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย จะไม่ปรากฏสัญลักษณ์ประเภทดังกล่าวนี้ ต่างจากสัญลักษณ์ที่มีลักษณะเป็นหลักการร่วม หรือเนื่องด้วยพระพุทธศาสนา ประเภทหลังนี้จะส่งอิทธิพลต่อเนื่อง แม้จะมีการรูปสัญลักษณ์เปลี่ยนแปลงไปบ้างตามสถานการณ์ แต่การสื่อความหมายก็ยังคงเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เช่น พระธรรมจักร และพระพุทธรูป เป็นต้น

พระธรรมจักร เริ่มต้นจากแนวคิดเรื่องการหมุนวงล้อมแห่งธรรมให้เป็นไป ซึ่งปรากฏอยู่ในธรรมจักรกับปวัตตสูตร ปฐมเทศนาที่พระพุทธเจ้าแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ถือเป็นการเริ่มต้นของการประกาศศาสนา ปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาก็จับจุดนี้สร้างเป็นสัญลักษณ์พระธรรมจักรขึ้นมาเพื่อสื่อความหมาย ต่อมาก็เกิดการพัฒนารายละเอียดรูปสัญลักษณ์ของพระธรรมจักรแตกต่างกันออกไป เช่น วงล้อรอบนอกหมายถึงสมบุรณ์ของพระสัทธรรม ซึ่งถ้า 8 หมายถึง อริยมรรคมีองค์ 8 ดุม หมายถึง แก่นของพระพุทธศาสนา คือพระนิพพาน แต่ซี่กรรมาของพระธรรมจักรที่พบก็มีจำนวนต่างกัน หัวไปมี 8 แต่บางอันมี 12 บ้าง มี 24 บ้าง มี 37 บ้าง เป็นต้น สุดท้ายวงล้อธรรมจักรก็ได้เลยมาเป็นสัญลักษณ์สากลร่วมกันใหม่ชาวพุทธ แม้จะมีความแตกต่างกันไปบ้างในเรื่องซี่ก้า

พระพุทธรูปสื่อความหมายถึงองค์พระศาสดา แต่เดิมใช้สัญลักษณ์อื่น เช่น ต้นพระศรีมหาโพธิ์ รอยพระพุทธบาท พุทธอาสน์ เป็นต้น ต่อมาเมื่อมีคตินิยมการรูปเหมือน จึงเกิดพระพุทธรูปขึ้น จากนั้นก็มีพัฒนาการเกี่ยวกับพระพุทธรูปที่มีลักษณะแตกต่างกันออกไปตามยุคสมัย กลายเป็นเอกลักษณ์เฉพาะในแต่ละยุคสมัย นอกจากนี้ คติความเชื่อของบุคคล สังคม ก็มีผลสำคัญที่ทำให้เกิดคติความเชื่อ และการปฏิบัติต่อพระพุทธรูปแตกต่างกันออกไป เช่น พระพุทธรูปนอกจากจะเป็นสัญลักษณ์สื่อถึงพระพุทธเจ้าเป็นอนุสสติแล้ว สังคมไทยยังใช้พระพุทธรูปสนองตอบความประสงค์ต่าง ๆ ในชีวิต เช่น โชคลาภ ความร่มเย็นเป็นสุข ความปลอดภัย และความเจริญรุ่งเรือง เป็นต้น

ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิเคราะห์เชิงสัญลักษณ์พระพุทธศาสนาในสังคมไทย ทำให้พบข้อมูลที่น่าสนใจเกี่ยวกับสัญลักษณ์หลากหลาย และกว้างขวาง ยังไม่สามารถประมวลมาศึกษาได้ทุกมิติอย่างละเอียดเชิงลึกได้ ไม่ว่าจะเป็นส่วนของสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ รวมถึงงานจิตรกรรม ประติมากรรม ยิ่งเมื่อพิจารณาในส่วนของประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ในสังคมไทยแล้ว ยิ่งพบความหลากหลาย สามารถ

ศึกษาแยกประเภทสัญลักษณ์ในแต่ละพิธีกรรม ทั้งยังสามารถกระทำในเชิงเปรียบเทียบในแต่ละภูมิภาค เพื่อให้เห็นถึงพัฒนาการ การประยุกต์ใช้สัญลักษณ์ต่าง ๆ ในสังคมไทย โดยสามารถศึกษาเพิ่มเติมในประเด็นต่อไปนี้

1. การวิเคราะห์สัญลักษณ์พิธีกรรมในสังคมไทย
2. การวิเคราะห์สัญลักษณ์สถาปัตยกรรมทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย
3. การวิเคราะห์การประยุกต์ใช้สัญลักษณ์พระพุทธรูปในสังคมไทย
4. การวิเคราะห์อิทธิพลท้องถิ่นที่มีต่อการกำหนดสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย

บรรณานุกรม

เขียน ยิ้มศิริ. (2512) **พุทธานุกรม**. พระนคร : ไทยสัมพันธ์.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. (2490) **ตำนานพุทธเจดีย์**. พระนคร : ไทยพิทย.

_____. (2475) **ตำนานธงไทยในสมัยต่าง ๆ**. พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพนางสาวอร่าม สุนทรวร 15 พฤษภาคม 2475 : มปท.

นิดดา หงษ์วิวัฒน์, บรรณาธิการ. (2555) **พระพุทธรูปและเทวรูป : ศิลปะล้านนา สุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพมหานคร : คติ.

น. ณ ปากน้ำ. (2530) **พจนานุกรมศิลป์**. กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ.

ประภัสสร ชูวิเชียร. (2553) **พระบรมธาตุเจดีย์ นครศรีธรรมราชมหาสถูปแห่งคาบสมุทรภาคใต้**. กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ.

พระสิริมงคลอาจารย์. (2546) **มังคลัตถทีปนี แปล**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พรหมา พิทักษ์, บรรณาธิการแปล. (2550) **นัยแห่งสัญลักษณ์**. กรุงเทพมหานคร : ต้นธรรม.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539) **พระไตรปิฎกแปลฉบับภาษาไทย 45 เล่ม**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2543) **พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ศิลป์ พีระศรี และศิษย์. (2549) **ศิลปวิชาการ 2 ศิลปะคืออะไร**. กรุงเทพมหานคร : มุขนิสิตศาสตราจารย์ ศิลป์ พีระศรีอนุสรณ์.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2552) **เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย**. กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ.

สงวน โชติสุขรัตน์. (2553) **ประเพณีไทยภาคเหนือ**. กรุงเทพมหานคร : ศรีปัญญา.

สันติ เล็กสุขุม. (2553) **พัฒนาการของลายไทย : กระหนกกับเอกลักษณ์ไทย**. กรุงเทพมหานคร : เมืองโบราณ.

สิริวัฒน์ คำวันสา. (2522) **อิทธิพลวัฒนธรรมอินเดียในเอเชียอาคเนย์**. กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์.

สวนโมกขพลาราม. (มปป.) **50 ปี ภาพจิตรกรรมโรงมหรสพทางวิญญาณ**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา.

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์. (2477) **โบราณวัตถุสถานในสยาม**. พระนคร : พิมพ์แจกในงานกุศลพระราชทาน